

HORTUS BESTIARUM

II. A BAZILISZKUSZ

TARTALOM

01. A baziliszkusok testalkatáról és nevezeteiről
02. A baziliszkusok eredetéről
03. A baziliszkusok mérgéről
04. A baziliszkusok ellen való szerekről
05. A baziliszkusok hasznát hajtásáról
06. A baziliszkusok idővel történő színeváltozásairól
07. A kígyóbaziliszkusok szaporulásáról
08. A kakasbaziliszkusok szaporulásáról
09. A jelképekben való baziliszkusokról
10. Az irodalomban honos baziliszkusokról
11. A magyarországi beszélő baziliszkusokról
12. Az indus kígyókirályról
13. A bécsi baziliszkuszházról
14. A valószínűsítően való baziliszkusokról
15. Appendix I: A baziliszkusasszonyokról
16. Appendix II: A katablepasról

01. A BAZILISZKUSZOK TESTALKATÁRÓL ÉS NEVEZETEIRŐL

A cikksorozatunk első részében bemutatott griffmadárral szemben, amelyet a régiek lényegében mitikus vonásokkal felruházott állatfélének tekintettek, a baziliszkus hamisítatlan szörnyeteg, a természet egyik legrútabb elfajzása: minden méreg, miazma és ártalmas kipárolgás essenciáját egyesíti magában. Forrásaink az ókortól a reneszánszig a legmélyebb undor és iszonyat hangján emlékeznek meg róla; ősidőktől fogva a gonosz, rontó hatalmak szimbóluma. Pogányok, zsidók, keresztények egyaránt borzadva rettegtek tőle kétezer éven át.

A neve görögül annyit tesz, hogy „kis király”, „királyocská”; a kicsinyítő képző azonban távolról sem azt jelenti, hogy lenézték vagy lefitymálták volna! Csupán azt akarták vele kifejezni, hogy a baziliszkus a „kicsi nép”, vagyis a kígyók királya, akik valamennyien feltétel nélkül hódolnak neki – beleértve a többi mitikus kígyószörnyet is. Ha megéhezik, elegendő elrikoltania magát, s hallótávolságon belül nyomban minden kígyó eltakarodik frissen ejtett zsákmánya mellől, hogy átengedje számára. Nem mer vele szembeállni sem a gyilkos mérgű *áspis*, sem a kétfejű *amphisbaena*, sem a szélvésznel sebesebb *jaculus*. Ahogy Lucanus, a római költő írja:

*Rémes üvöltéssel más férgeket elriogatva
Öl, mielőtt mérgez, s minden vadakat tovaűzvé
Pusztá fövény közepette uralkodik a basiliskus.*

(Pharsalia IV. 850-853.; Baksay Sándor fordítása)

Kétféle baziliszkust különböztetünk meg, aszerint, hogy minő módon jöttek a világra. (Erről alább még bővebben lesz szó; a baziliszkusok ugyanis igencsak furcsa eljárással szaporodnak.) A két változat közül a *kígyóbaziliszkus* a félelmetesebb. Nevéhez híven kígyóforma lény, még csak nem is különösképpen nagy méretű, közönséges alattvalóitól azonban első pillantásra meg lehet különböztetni. Homlokát diadém alakú, fehér folt díszíti, s ami a legmeghökkenőbb, nem csúszik-mászik a porban, hanem *főlegyenese* jár. Az antik időkben még elég gyakori szörnyeteg volt, ám a kereszténység eljövetelével szembeszökően ritkábbá vált, noha helyenként még a középkorban is találkoztak vele.

Az emberiség számára ez nem sok könnyebbséget jelentett, mert annál inkább elszaporodtak testvérei, a *kakasbaziliszkusok* vagy más néven *kokatrixek*. Ezek távolról nézve kakashoz hasonlítanak, de közelebről nyomban kiderül róluk, hogy hullók: elárulja horgas végű gyíkfarkuk, csökevényes, tüskés szárnyuk, rezzenetlen, ék alakban hasított szemük. Csőrükben méregfogak bújnak meg; csupasz bőrükön csak a fölmeresztett pikkelyek keltik tollak benyomását. Koronát ők is viselnek: a *tarajuk* alakult át azzá. Jellegzetes tulajdonságuk, hogy gyakran nőnek fölös számban lábaik, négy, hat vagy akár nyolc is.

Mindezeket az anatómiai adalékokat persze irgalmatlanul nehéz volt összegyűjteni – aki ugyanis behatóan tanulmányozni próbált egy baziliszkuszt, az rendszerint nem élte túl a kísérletet. Alighanem ennek köszönhető, hogy oly sok egymásnak ellentmondó híresztelés és mendemonda keringett róluk. Egészen 1599-ig kellett várni, míg Ulysses Aldrovandi, a jeles itáliai humanista végre tiszta vizet öntött a pohárba, és *tizenhárom* vaskos kötetre rúgó munkájában, melynek a *Kígyók és sárkányok természetrajza* címet adta, tudományos szabattalossággal fölfektette a baziliszkusok mindenre kiterjedő rendszertanát.

02. A BAZILISZKUSZOK EREDETÉRŐL

A görög mitológia számos bölcs, elaggott tengeristént ismer, akik visszavonultak a világ zűrzavarától, s hatalmuk nagy részét elveszítették. Ilyen szülöktől származott a három gyönyörű félisteni nővér, Sztheinó, Eurialé és Medúza, akiket összefoglaló néven *gorgóknak* hívtak. Különösen Medúza emelkedett ki közülük szépségével, olyannyira, hogy még a nagy Poszeidónt is elbűvölte, aki aztán nem késlekedett vonzalmának határozott tettekkel is kifejezést adni. Sajnos, az örömteli nászra Pallasz Athéné egyik szentélyében került sor, aki szintén csodaszép isteni hölgy volt, ám szerfelett kényes a szüzességére. Hatalmas bácsikájába nem mert belekötni, így hát jobb híján szegény Medúszán állt bosszút: *dúlt szemű, agyaras, lógó nyelvű, rézkörmű, szárnyas, kígyóhajú némberré változtatta*. Olyan irtóztatóan rút torzalak vált belőle, hogy aki halandó csak ránézett, mind kővé dermedt a borzadálytól.

Nővérei nem taszították el a nyomorult teremtest, békés hármásban éldegéltek tovább líbiai hazájukban. (Félistennők lévén, ők bántatlanul megmaradhattak a közelében.) Medúzából azonban immár szörnyeteg lett, s mint ilyen, nem kerülhetett el a szörnyek sorsszerű végzetét. Egy szép napon eljött érte a daliás hérosz, Perszeusz, és *álmában legyilkolta* – egyébként minden nyomósabb indok nélkül, csupán egy részeg fővel kötött fogadásból kifolyólag.

A két másik nővér érthető mód rossz néven vette a merényletet, ám Perszeusz szárnyas sarujában elmenekült előlük. Medúza levágott fejét hőstette bizonyosságául magával vitte, s később Athénének ajándékozta, aki nagy elégtétellel felhasználta *pajzsdísznek*. Repülni azonban a két életben maradt gorgó is tudott, nem is beszélve Medúza gyermekéről, a *Pégaszos*ról, úgyhogy Líbia egén igen izgalmas üldözési jelenetre került sor, amelyben hajsza híján Perszeusz húzta a rövidebbet. A nagy hajzában a frissen levágott asszonyfőből sűrűn hullottak a vércseppek a lenti vidékre, s ahogy földet értek, mindegyikből egy-egy mérges kígyóbestia sarjadt. A legkövérebből és legfeketébből kelt életre az első kígyóbaziliszkus.

Líbia kígyói nyomban elismerték királyuknak a szörnyeteget, s ő hosszú évszázadokon át uralkodott fölöttük – mert a baziliszkusokról köztudomású, hogy hacsak meg nem ölik őket, halhatatlanok –, míg végül arra nem vetődtek az *argonauták*. A görög hősöknek ez a jeles gyülekezete azért állt össze, hogy megszerezzék a legendás Aranygyapjút; nevüket hajójuk, az *Argó* után kapták. A baziliszkus éppen tunyán sütkérezett a napon, és az egyik argonauta – Mopszosz, a madárjós – nem vévén észre őt, rálépett a farkára. A kígyókirály dühösen felágaskodott, és megmarta a lába szárán; az argonautának azonban még maradt annyi ereje, hogy megragadja és gerincét törje. Ám ez volt az utolsó haditette; mert a baziliszkus mérge pillanatok alatt *lemarta a csontjáról a húst, belülről szétrohasztotta a testét, még a haját is leperzselt*.

Nem árt hangsúlyozni, hogy Mopszosz nem csupán valami névtelen kísérő volt, hanem a mitikus görög héroszok egyike, Iaszón és Héraklész méltó társa az argonauták vállalkozásában. Haldokolva végrehajtott hőstettét az utókor áhítatos csodálattal emlegette. *Ő volt az egyetlen olyan ember a világtörténelemben, akinek sikerült puszta kézzel megölnie egy baziliszkuszt*.

Csekélyebb férfiak nemcsak a marásától, de az érintésétől – sőt, a *puszta látványától* is nyomorultul ott pusztultak volna.

03. A BAZILISZKUSZOK MÉRGÉRŐL

A legtöbb fantasy-regényben és -szerepjátékban teljesen téves felfogás uralkodik a baziliszkuszkokról. Szó sincs róla, hogy a pillantásuk kővé változtatna bárkit. Ez kizárólag a balsorsú Medúza tulajdonsága volt, aki bizonyos értelemben az ősanýjuknak tekinthető ugyan, e képességét azonban nem örököltette át rájuk. A baziliszkuszkok egyszerűen csak mérgeznek. De azt nagyon.

Mérges a marásuk; mérgezett sebet ejt a karmuk¹; mérget verítékezik a bőrük. Mérgező a leheletük, a kipárolgásuk, de még a tekintetük is. És ne valami közönséges halálos méregre gondoljunk! A baziliszkuszbűzétől *kiszáradnak a növények*, a följük tévedő madarak *döglötten hullanak a földre*, pillantásuk *még a sziklát is megrepeszti*.

Líbia – az észak-afrikai partsáv – a görög kultúra virágzásakor sivatagos vidék volt, ám azt tartották róla, hogy Perszeusz korában még dús erdőségek borították. Elpusztasodását a baziliszkuszkok számlájára írták. Míg a legtöbb oktalan állat megkeresi a neki megfelelő élőhelyet, ez a félelmetes szörnyeteg nem szorul ilyesmire: *amerre jár, megteremti maga körül*. Víztelen, kopár vidékre vetődve a régi görögök és rómaiak azonnal lappangó baziliszkuszkok jelenlétére gyanakodtak.

Ha ilyen kietlen tájon a vándornak egy baziliszkuszt vetett útjába a rossz sors, szinte bizonyosan a halál fia volt. Ailianosznak, az Antoninus-korban élt görög enciklopédistának *szemtanú* számolt be arról az esetről, amikor a váratlan támadás által szétugrasztott utazók egyike egy fára menekült a szörnyeteg elől. Nem használt: a baziliszkuszbűzétől egyszerűen *föllehelte rá* a fa tövéből, és a tüstént szétporladó lombokkal együtt a szerencsétlen férfi is holtan zuhant a földre.

A félelmetes fenevad ellen még a fegyver sem jelentett védelmet. Ha nyeregből, lándzsával döfték le, a mérge pillanatok alatt *felszívódott a lándzsaszáron keresztül*, s nem csupán megölőjével végzett, hanem *a hátsólovával is*. Lucanus említ egy líbiai mór portyázót, aki úgy menekült meg ettől a sorstól, hogy miközben leszúrta a szörnyet, ballal kardot rántott, és *könyéből lecsapta a saját jobb kezét*. Aztán kínok között, iszonyodva nézte, *hogyan sorvad el és szárad össze percek alatt a homokba zuhant végtag*. Honfitársai utóbb hősként dicsőítették: noha örökre megnyomorodott, sikerült úgy elpusztítania egy baziliszkuszt, hogy ő maga életben maradt – amivel bizony kevesen büszkélkedhettek.

A szörnyeteg *tekintete* szintén gyilkos erejű volt, ám meg kell jegyezni, hogy ezzel kapcsolatban utóbb számtalan téveszme kapott lábra. A XVI. században egy tudós angol orvos, dr. Jonston, azon az alapon vitatta a baziliszkuszbűzét, hogy ha mindenki belepusztul a megpillantásába, akkor óhatatlanul hamisnak kell lennie az összes róla szóló beszámolónak. Egy évszázaddal később Miguel de Quevedo frappáns módon foglalta versbe ugyanezt a paradoxont, magát a baziliszkuszt szólítva meg:

*Ha él még, aki láthatott,
Hazug egész történeted.
Nem halt meg? nem ismerhetett!
Nem mondhat el, ha már halott.*

(Tandori Dezső fordítása)

Itt nyilvánvaló félreértésről van szó. A szörnyeteg *puszta látványa* önmagában nem volt veszélyes; óvatosan, hátulról például be lehetett cserkészni. (Noha éles érzékszervei miatt ez igen nagy kockázattal járt.) A tekintetéből sütő mérge csak akkor hatott, ha az ember *közvetlenül a szemébe nézett*. Ilyenkor viszont nem volt menekvés, az áldozatot magának Apollónnak a gyógyító művészete sem menthette meg – biztosítanak minket a tudós, megbízható antik auktorok.

04. A BAZILISZKUSZOK ELLEN VALÓ SZEREKRŐL

Az olvasóban ezen a ponton óhatatlanul fölmerül a kérdés, hogy ha egyszer a baziliszkuszkok ilyen félelmetesek voltak, miért nem irtották ki már rég az emberi nemet, miért nem változtatták az egész Földet kopár pusztasággá?

Nos, egyrészt kevesen voltak hozzá. Mint látni fogjuk, a baziliszkuszfőka világra jöttéhez egészen különleges körülmények szükségesek. Ezek eleve ritkán teljesültek, ráadásul az emberek – mihelyt kellőképpen járatossá váltak a szörny természetrajzában – minden tőlük telhetőt megtettek az ilyen helyzetek megakadályozására. Másrészt a baziliszkuszkok, gonosz és zsarnoki hajlamú fajzatok lévén, folyton viszálykodtak egymással, s az ilyen összetűzések gyakorta mindkét fél pusztulásához vezettek. Ez olyan közmondásossá vált, hogy még a költői

¹ Értelemszerűen csak a kakasbaziliszkuszkoké.

hasonlatok eszköztárába is belekerült. „*A szemükkel döfik le egymást, akár a baziliszkusok*” – írja Shakespeare *Vízkereszt* vagy *amit akartok* című színművében (III. 4.). Tény, hogy forrásaink egyetlen olyan esetről sem emlékeznek meg, amikor két vagy több baziliszkus közös cél érdekében munkálkodott vagy egyáltalán együtt mutatkozott volna.

Végül pedig: nekik is akadnak sebezhető pontjaik.

A legismertebb, szinte már elcsépett fegyver ellenük a *tükör*. A baziliszkus ugyanis nem immunis a saját tekintetére, s ha a tükörben szembenéz önmagával, éppúgy szörnyethal, mint bármi más élőlény. Más kérdés, hogy ennek a csselfogásnak a gyakorlati alkalmazása elég ritkán vált be, hiszen a rút fajzatnak más gyilkos fegyverei is voltak a pillantásán kívül, s felettébb mozgékony lévén, többnyire nem várta meg, hogy tükröt dugjanak az orra alá.

Kevésbé köztudott, hogy létezik egy növény, amelynek nem árt a szörny miazmás lehelete: a *ruta*. Mi több, frissen sajtolt nedve hathatós gyógyír mind a marására, mind a karmai tépte sebekre. Jótékony hatására az emberek úgy jöttek rá, hogy megfigyelték a *menyétek* viselkedését, amelyek rutalevelet rácsálva orvosolták magukat a baziliszkusszal való összetűzések után. A menyét ugyanis ádáz ellensége ennek a gonosz fajzatnak: mérgező tekintetére természetből fogva immunis, fürgeség és vadság terén pedig állja vele a versenyt, úgyhogy kettejük viadalából többnyire ő kerül ki győztesen. Érdemes megjegyezni, hogy Európában egészen a XVIII. századig szokásban volt a *házimenyét* tartása. Az egyszerű emberek egerészésre használták, a gazdag hölgyek házikedvencként dédelgették, ám kétségkívül jó szolgálatot tett az esetleges befurakodó baziliszkusok ellen is.

A rút szörnyeteg legnagyobb gyengéje azonban vitathatatlanul a *kakaskukorékolás*: ennek hallatára tudniillik azonnal megdöglök. Bölcs utazók ezért gyanúsán kopár és sivatagos tájakra készülődve a poggyászukhoz hozzácsaptak egy-két *eleven kakast* is. Nem véletlen, hogy a baziliszkus feltűnően kerülte a népesebb településeket, s ha mégis befészkelte magát egy városba, mindig olyan helyen ütött tanyát, ami minél messzebb esett a lakónegyedektől: temetőben, templomkertben, kutak mélyén, bitófák tövében. Amelyik háztartáshoz népes baromfiudvar tartozott, az védve volt a zaklatásától. Még ha bekövekezett a legrosszabb, és a trágyadombon vagy a kertek alján *kakasbaziliszkus* kelt ki, a gazdát akkor is idejében figyelmeztette a veszélyre az állatok hirtelen, tömeges elhullása.

Amit persze a feje tetejére állítva is fel lehet fogni: ha a szomszédságban kitört a baromfivész, az egészet rákenték a baziliszkuszra.

05. A BAZILISZKUSZOK HASZNOT HAJTÁSÁRÓL

A baziliszkusznál kártékonyabb és haszontalanabb jószág nehezen képzelhető el – az emberi találékonyosság azonban nem ismer határokat. Az ötletes újítók már az ókorban többféle módját kifundálták, hogyan fordíthatnák a maguk javára a legendás szörny ijesztő tulajdonságait. Igaz, jobbára csak holtá után, amikor a sok méreg kipárolgott belőle.

Az okoskodás lényege az volt, hogy amennyiben a baziliszkus a kígyók és más mérges állatok királya, azok bizonyára felnéznek rá és hatalmasabbnak tartják maguknál. Ha tehát valahol a *közzszemlére tett trófeájával* találkozunk, az olyasféle hatást fog gyakorolni rájuk, mint a vad törzsek határmezsgyéin az ellenséges fejekkel telítődött jelzőcölöpök. Megrettennek tőle, hogy aki itt tanyázik, az még a királyukkal is elbánt, és félelmükben messzire elkerülik a helyet. Se kígyó, se pók, se skorpió nem merészkedik be abba a hajlékba, ahol egy baziliszkus földi maradványai hirdetik a gazda erejét és elszántságát.

Az antik világban tehát a féregirtás leghatékonyabb módszerének azt tartották, ha kiakasztanak a házban egy döglött baziliszkust. A sajátos eljárásba vetett hitet még az sem tudta kikezdeni, hogy ha a *corpus delicti* többé-kevésbé egészben volt, vélhetőleg épp a kíváncsi ellentétes hatást váltott ki. Ráadásul méregdrága mulatság volt, így hát csak a leggazdagabb magánházakban, a középületekben és a templomokban alkalmazták. Apollón legtöbb szentélyében például ott fityegett az étvágygerjesztő trófea, Démétér kegyhelyeinek pedig egyenesen *kötelező* tartozéka volt. Igaz, itt kettős funkciót töltött be: egyúttal elriasztotta az istennőnek oly kevésbé kedves *fecskéket* is, melyek még holtában is félték a gonosz szörnyetegétől.

Ilyen célokra többnyire a kígyóbaziliszkus dögét használták, ami bölcs belátásra vall – hiszen egy agyonvert kígyóról, holmi fehér foltokkal a fején, utólag már senki nem mondhatja meg, hogy életében főlegyenesebben járt-e vagy sem. Még praktikusabb s egyszersmind higiénikusabb megoldás volt, amikor csak a baziliszkus *hamvaival* hintették be a házat. Ennek az a nem lebecsülendő előnye is megvolt, hogy *ragyogóbb fényűvé varázsolt az ezüstneműt, az aranytárgyakat pedig pár unciával kövérebbre hizlalta*.

Így is van rendjén. Egy fejedelmi jószág pora – még ha gonosz, méregben ázó szörnyeteg is – nyilván jótékony hatást gyakorol a fejedelmi fémekre.

Áttérek az *eleven baziliszkus* felhasználási lehetőségeire, ami már bonyolultabb feladat, de azért kísérleteztek vele. Egy antiochiai polgárról – bizonyos Plótinoszról – például feljegyezték, hogy rútul visszaélt helyzeti előnyével, miszerint *vaknak született*, és a fejébe vette, hogy meg fog szelídíteni egy baziliszkust. Talált is egyet

a núbiai sivatagban, és hosszú esztendőkön át barátkozgatott vele. (Valószínűleg kokatrix lehetett; a kígyóbaziliszkuszt ellen a vakság nem nyújtott volna elegendő védelmet.) Idővel sikerült is annyira kezessé tennie, hogy a rút jószág eltúrta, mikor csuklyát húzott rá, a karjába emelte, és elindult vele hazafelé. A sok fáradság azonban mind kárba veszett, mert a legközelebbi falu határában a baziliszkuszt az első kakaskukorékolásra szörnyethalt.

Egy baktriai város előrelátó vezetősége bebizonyította, hogy a félelmetes bestiák még *hadi célokra* is alkalmazhatók, ha az ember távlatokban gondolkodik. Valami úton-módon – forrásunk nem közli, hogyan – elevenen foglyul ejtettek egyet, és *befalazták a kapubástya külső sáncába*. Évszázadokkal később, mikor Nagy Sándor katonái ostrom alá vették a várost, hadigépezeteikkel rést ütöttek a falon. Igen kellemetlen meglepetés érte őket, amikor a hasadékból egy őrzőgő baziliszkuszt rontott elő, s mire észbe kaptak, kétszázat lemészárolt közülük.

Aztán valamelyik tájékozottabb makedón bizonyára kerített egy kakast, és megráncigálta a taraját.

06. A BAZILISZKUSZOK IDŐVEL TÖRTÉNŐ SZÍNEVÁLTOZÁSAIRÓL

Ókori forrásaink eleinte még csak kígyóbaziliszkuszt emlegetnek: ezek változtatják pusztasággá a dús Líbiát, ezek kóborolnak a közel-keleti sivatagokban. Ahogy azonban haladunk előre az időben, mind kevesebb szó esik róluk, s ezzel párhuzamosan szaporodnak a híradások a kezdetben legfeljebb elvétve feltűnedező kakasbaziliszkusztokról. Mint fentebb láthattuk, a császárkorban élt Plótinusz már ilyen talált Nubiában, s rájuk utalnak a késő antik orvosi irodalomban előforduló jótanácsok is a baziliszkusztól tépte sebek kezelésével kapcsolatban. A középkorban a mérleg átbillen a másik oldalra: ekkor már szinte minden beszámoló kokatrixekről emlékezik meg.

Azért a kígyóbaziliszkusztok sem tűntek el teljesen: még a XVI. században is több jeles tudós leírja őket, nemcsak a sárkányszakértő Aldrovandi, hanem a híres francia orvos, Ambroise Paré és pályatársa, a mainzi Adam Lonitzer is. Megritkulásukat helytelen volna az emberek irtótevékenységére visszavezetni. Inkább az húzódnak meg a háttérben, hogy az őregebbek bizonyos kor elérése után *átváltoztak sárkánnyá*. Erről nem csekélyebb tekintélyű forrás vall nekünk, mint a Biblia. A dörgő szavú Ézsaiás próféta, mikor a filiszteusokat fenyegeti, köztudomású dologként hivatkozik a jelenségre.

Ne örvendj oly nagyon Filisztea, hogy eltört a téged verőnek vesszeje, mert a kígyó magyából baziliskus jő ki, a melytől szárnyas sárkány származik.

(Ézs. 14. 29.; Károli Gáspár fordítása)

A kakasbaziliszkusztokkal kapcsolatban ilyen átalakulásra nincs adatunk. Ezek egyébként is gyengébbeknek tűnnek valamelyest kígyótestű rokonaiknál. Lehetetük, verítékük inkább fertőzést, förtelmes bűdösséget, lassan öltő kórságokat terjeszt, mint rögtön ható mérget; ez csupán marásukra és karmolásukra áll. (Amikor a XV. század végén példátlan gyorsasággal elharapózott Európában egy addig ismeretlen betegség – a *vérbaj* –, a közfelfogás a baziliszkusztokat hibáztatta érte.) A tekintetük sem gyilkol azonnal, előbb hidegrázást, merevgörcsöt, bénulást vált ki, a halál csak akkor áll be, ha aránylag hosszú ideig – egy-két percig – merednek áldozatuk szemébe. Arról már szó sincs, hogy meghasítaná a köveket. A középkorban több olyan személyről tudunk, aki túlélte a gyilkos pillantást, bár javarészt hűdöttek vagy nyavalyatörősek maradtak utána.

Úgy látszik azonban, hogy az öregedéssel a kokatrixek hatalma is gyarapodott, s a legvénebbek esetében megközelítette a kígyóbaziliszkusztokét. Ilyen lehetett az a példány, amelyik 1794-ben a franciaországi Ardon városában befészkelte magát a templomkerti ötemetőbe, és mindenkivel végzett, aki megpróbált bemenni az épületbe. A tanács végül felásatta az egész temetőt, és az összes kihantolt csontot elégettette. A szörnyet nem találták meg, de a rejtélyes halálesetek abbamaradtak, úgyhogy bizonyára elkotródhatott a nagy zúrzavarban.

Hasonló kegyetlen mókát üzött egy másik öreg kokatrix *Izlandon*, azzal a különbséggel, hogy ő megvárta, míg a gyülekezet bevonul a templomba, aztán lesbe állt a toronyban, és az istentisztelet után kifelé igyekvőket ölte halomra a tekintetével. Ez a szörny azonban rajtavesztett, mert annyira elragadta a játék heve, hogy egyfolytában a bejáratot bámulta, a következő áldozatra várva; a bentiek pedig rászédtek a régi trükkkel, botra kötözött tükröt dugtak ki a kapun.

07. A KÍGYÓBAZILISZKUSZOK SZAPORULÁSÁRÓL

Ahogy fentebb már említettük, a baziliszkusok teljesen antiszociális lények, utálják egymás társaságát. Nincs is részük benne, csak *életük legelején*, akkor is rövid időre. A baziliszkusokból ugyanis egész sereg apró fióka bújik ki, melyek rögtön ádáz harcba kezdenek egymással, míg végül a legerősebb felfalja a többit, s közben felnőtt méretűre nő. Ennek ábrázolását láthatjuk a groteszk képzelőerejéről nevezetes németalföldi festő, Hieronymus Bosch egyik képén, az 1505-1506-ban készült *Szent Antal megkísértésén*: egy rút kokatrix-fióka trónol a nemrég fölrepedt, ormótlan tojáson, sorra tépi szét és nyeli el gyámoltalan testvéreit.

A világyűlölő remeteélet tulajdonképpen logikus viselkedés a baziliszkusok részéről, hisz két kifejtett példány találkozása nagy valószínűséggel mindkettejük pusztulásához vezetne. Még utódnemzés végett sem járnak össze; igaz, *nincs is szükségük rá*. A baziliszkusok nem nélküliek, és semmi részük nincsen fajtájuk szaporodásában. A fiókák közönséges állatok tojásaiból kelnek ki, rendkívül ritka alkalmakkor, hajmeresztő körülmények egybeesése esetén.

Hildegard von Bingen rupertsbergi apátnő a XII. század híres orvosa és misztikusa volt, kimagaslóan intelligens asszony, ám ugyanakkor hisztérikus és egzaltált. Zárdai magányában saját külön nyelvet és ábécét kreált magának, amit rajta kívül senki sem értett, és azóta sem sikerült megfejteni. A kígyóbaziliszkus világra jöttéről a következőket írja:

Egyszer, amikor a varangy vemhesnek érezte magát, meglátott egy kígyótojást, kotlásba fogott rajta, amíg meg nem születtek a saját kicsinyei. Ezek elpusztultak; ő azonban továbbkötött a tojáson, amíg meg nem mozdult benne az élet, amelyet azonnal hatalmába kerített a paradicsomi kígyó ereje. ... A fióka széttörte a tojás héját és kibújt belőle, de a lehelete, amit legott kibocsátott magából, olyan volt, mint a lángoló tűz. ... Amíg teljesen kifejlődik, ez az élőlény öt hüvelyk mélyre ássa magát a földbe; aztán újra előbújik és mindent megöl, ami az útjába kerül.

(Viola József fordítása)

Kígyóbaziliszkus kel ki abból a tojásból is, amit a *kígyóval párzó tyúk* rak. Fortunio Liceti padovai professzor egyik cselédje egy ízben véletlenül szemtanúja volt a furcsa násznak, s kíváncsiságból tovább figyelte a tyúkot és fészekeljét, egészen addig, amíg a tojásból kibúvó kígyófiókák el nem széledtek a magas fűben, hogy a helyi kakasszótól biztos távolságban vívják meg csoportos viadalukat. A látottakról utólag pontról pontra beszámolt gazdájának, aki 1618-ban *De natura monstorum (A szörnyek természetéről)* című könyvében közzétette az esetet.

A gótikus lélek bizarr fantáziája tobzódik ezekben a leírásokban, bizonyos kicsavarodott logikát mégsem lehet elvitatni tőlük. Magyarázatot adnak a kígyóbaziliszkus és a kokatrix érthetetlen módon eltérő életvitelére: hogy tudniillik az előbbi többnyire félreeső, sivár pusztaságokban üti fel a tanyáját, az utóbbi viszont előszeretettel telepszik meg az emberlakta városokban, noha ott minden sarkon halálos veszélyek leselkednek rá. Elvégre a kígyótojást a varangyosbéka akárhol kiköltheti a vadonban; a kakasbaziliszkus viszont, mint hamarosan látni fogjuk, mindenképp egy baromfiudvarban pillantja meg a napvilágot.

08. A KAKASBAZILISZKUSZOK SZAPORULÁSÁRÓL

A kokatrix-tojáson nem feltétlenül kellett varangyosbékának kotlania, bár ártani nem ártott: a trágyadomb rothadásának melegében kikelt magától is. Múlhatatlanul szükséges volt azonban, hogy *egy öreg kakas* tojja. A pontos életkort illetően megoszlanak a vélemények: egyes szerzők hét évre taksálják az alsó határt, mások nyolcra, kilencre vagy éppen tizenkettőre. Különösen a *fekete kakasok* voltak hajlamosak így csúfot üzni a természet törvényeiből, ha ilyen szép kort értek meg. Tojásukat állítólag arról lehetett megismerni, hogy hiányzott belőle a sárgája; ebben a kérdésben azonban a mérvadó szaktekintélyek nincsenek egy véleményen.

Az egyszerű nép számára közömbösebbek voltak a tudós tollforgatók vitái. Ők biztosra mentek, s a nemkívánatos eseményt megelőzendő, már öt-hat esztendőskorukban kitekerték az öregedő kakasok nyakát, tollazatuk színétől függetlenül. Amennyiben ezt elmulasztották s a baj mégis megesett, *a hatóságok sújtottak le a vétkes állatra a törvény teljes szigorával*. 1474-ben Baselben boszorkányság vádjával perbe fogtak és máglyahalálra ítélték *egy tojást rakó kakast*; vele együtt égették el a baziliszkusgyanús tárgyi bizonyítékot is. A per iratai teljes terjedelmükben ránk maradtak.

Ne siessünk felvilágosult göggel merő ostobaságnak minősíteni az esetet! Több mint száz esztendővel később egy nyitott szellemű, tudós hajlandóságú főúr, akit semmiképpen sem lehet a középkori babonák rabjának bélyegezni – IV. Vilmos hesseni örgróf –, kísértetiesen hasonló ügyben fordult tanácsért a heidelbergi egyetem egyik professzorához.

Vilmos őrgrof Viktorin Striegelnek
1578. szeptember 19.

Nagy tudományú kedvelt híviink! Idáig mesének tartottuk, amit a Basiliscusról beszéltek, hogy ti. kakastól rakott tojásból kel ki. Most azonban kegyesen közöljük kegyelmeddel, amit tegnap Simon kapitányunk alázatosan jelentett, hogy tudniillik neki egy kakast ajándékoztak, nagyot, de öreget, amely már nem bírt a tyúkok fekvőhelyére felrepülni. Jött a kertész, s közölte, hogy a kakas aznap reggel hat óra hosszat ült egy fészken, és kotkodácsolt, mint a tyúk. Amikor elszaladt a fészekről, a kertész fölszedte az ott talált tojást, s azon melegen átadta kapitányunknak. A tojás gömbölyű volt, rózsaszínű, és olyan sima, mintha lecsiszolták volna. Erre a mi kapitányunk a tojást széttaposta, a kakast két részre tépette, és a házörző kutyáknak dobatta. Az egyik kutya nem nyúlt hozzá, a másik megette a fél kakast, és egy óra múlva megdöglött. Miután ismerjük kapitányunk őszinteségét, és tudjuk, hogy mindenkor igazat jelent nekünk, kegyesen azt kívánjuk, közölje kegyelmed Velünk judiciumát arra nézve, vajon az ilyen tojásból kikelt volna-e egy Basiliscus, avagy nem. Nagyon bosszankodtunk, hogy Simon a kakast ilyen nagy hamar megölette. Vagyunk kegyelmedhez jó hajlandósággal:

Vilmos, Hessen tartomány őrgrofja

(Ráth-Végh István fordítása)

Mint láthatjuk, az őrgrof nem különösebben riadozott a baziliskusztól. Érdeklődését a tudományos kíváncsiság vezette: bizonyára nagyon szeretett volna saját szemével látni egy ilyen rusnya csudajóságot, talán azzal a hátsó szándékkal, hogy fölneveli, kitömeti és besorolja a ritkasággyűjteményébe. Striegel professzor válasza nem maradt fenn, ám a korszellemet ismervén aligha kételkedhetünk benne, hogy postafordultával megerősítette Vilmos úr gyanúját: kapitányának ügybuzgósága valóban páratlan tróféától ütötte el.

09. A JELKÉPEKBEN VALÓ BAZILISZKUSZOKRÓL

A tojásban cseperedő kokatrix-fiókat nem csupán a testvérvírszály, a goromba parasztok, az idő előtti máglyahalál és az éber szívű őrgrofi testörkapitányok fenyegették. Miután győztesen befalta balsorsú pályatársait, még egy szörnyű veszedelem lesett rá: a baromfiudvar, ahol világra jött.

A kokatrixekre a kakasszó éppúgy halált hozott, mint a biztonságosabb környezetben nevelkedő kígyőbaziliskuszokra. Miután tehát a többi fióka bekebelezésével birtokába jutottak teljes rontó hatalmuknak, első dolguk volt a körülöttük kapirgáló baromfiállomány kiirtása, kezdve – eléggé háládatlan módon – a tulajdon apjukon. Ezért daloltatja így őket a régi spanyol vágánsének:

Nincs s nem is volt anyám,
Megöltem az apám,
S természetem szerint
Mindaz, ki rám tekint,
Halál fia!

(Tasnádi Kubacska András fordítása)

Aligha csodálkozhatunk rajta, hogy egy ilyen veszett természetű bestiához nem éppen pozitív képzetek fűződtek a középkor gondolatvilágában: a kéjvágy, a bűn, a Sátán, az Antikrisztus jelképét látták benne. „Meg vagy on írva, hogy rá kell hágnod a viperára, és le kell sújtanod a baziliskuszra!” – hivatkozott a bibliai zsoltárra XI. Gergely pápa 1376-ban. Ezt egyébként akkor mondta, amikor kereszttel a kezében, mereven maga elé nézve lépett át öreg édesapján, aki sírva és könyörögve borult a lábai elé – vagyis személyes viselkedésével is híven idézte a legendás baziliskuszt.

Ennek ellenére előfordult néha, hogy egyes személyek, családok, közösségek a baziliskuszt választották maguknak jelképül. No, nem azért tették, mintha kéjvágyó vagy bűnöző hajlamukat akarták volna demonstrálni, netán az Antikrisztus előfutárainak tekintették volna magukat – döntésüknek nem szimbolikus, hanem etimologikus, azaz névmagyarázó okai voltak. Basel városa például, ahol az 1474-es kakaségetés történt, aligha vádolható a szörny iránti részrehajlással; címeréről mégis baziliskuszok nyújtogatják felénk a nyakukat. Hasonló alapon kerülhetett egy példány a Wurmbrand család címerére is; e derék nemesi família neve ugyanis – mi tagadás – Féreg- vagy Kígyóbélyeget jelent.

Az egyetlen olyan társaságot, amelyik a középkorban némi rokonszenvvel viseltetett a baziliszkusztól, az alkimisták alkották. Albertus Magnus – egyebek közt Aquinói Szent Tamás tanítómestere – még csupán a *baziliszkuszhamu* jótékony hatásairól értekezett. Ezt főlegirtásra már csak elvétve használták, hiszen a középkori embert kevésbé zavarták az apróbb állati társbérlek, mint az elpuhult, finnyás görögöket; annál nagyobb lett a becsé *aranyhizlalo varázsszerként*. Később aztán a mindent elpusztító szörnyeteget az alkimista kohók emésztő tüzenek jelképeként kezdték értelmezni, amely megsemmisíti a nemtelen anyagokat, hogy előkészítse a terepet a Dicsőséges Transzmutációnak. Mivel a középkori gondolkodás rendszeresen összezavarta a szimbólumot a valósággal, egyáltalán nem kizárt, hogy néhány kótyagos fejű aranycsináló ezt a folyamatot *egy igazi, eleven baziliszkusztól közreműködésével* akarta véghezvinni.

Komoly tudóstól persze nem várható el, hogy fárasztó baziliszkusztudászatra induljon. Ha szüksége van egy példányra a kísérleteihez, majd szépen *összekotyvasztja magának otthon*, a vegykonyhájában. (Ne feledjük: ebben az időben a tanult fők meggyőződésesen hittek a mesterséges ember – a *homunculus* – laboratóriumi előállításának lehetőségében!) Paracelsus, ez a különös férfiú, aki mai szemmel nézve hol lángésznek, hol eszelősnek tűnik, még a *receptet* is megadta: menstruációs vért kell erjeszteni kivágott lógyomorban².

Hát, akinek van gusztusa hozzá...

10. AZ IRODALOMBAN HONOS BAZILISZKUSZOKRÓL

Mint az eddigiekben láthattuk, a baziliszkusztól meglehetősen bonyolult jószág, nem könnyű eligazodni természetrajzában ágas-bogas útvesztőiben. Cseppet sem csodálkozhatunk hát, ha a szépirodalom művelői sem tudnak egységes képet alkotni róla, s ahányan szerepeltetik, annyiféle bőrbe bújtatják.

Némely szerzőknél maradéktalanul megőrzi a keresztény szimbolikából öröklött vonásait, s a gonoszság mítikus megtestesítőjeként lép elénk.

Sápatag éjidőn ott bujkál a baziliszkusztól, melyet valamikor a hold teremtett különös módon. Az örök természetlen hold az apja, anyja a szintoly természetlen homok: ez a sivatag titka. Vannak akik állatnak mondják, de nem igaz: gondolat ő, itt teremt, ahol nincs talaj, nincsenek magvak. Kiszökkent az örök természetlenségből és szeszélyes alakot vett fel, melynek nincsen mása. Ezért nem tudja senkisé leírni ezt a lényt, leírhatatlan, mint maga a Semmi.

Igaz azonban, amit az emberek mondanak róla: nagyon mérges. Felfalja a nap izzó tojásait, amelyeket a szél meggörgetett a sivatag porában. Ezért van, hogy bibor lángok lövellenek a szeméből s hogy forró lélekzete szürke páráktól akadozó.

De a sápadt holdnak gyermeke, a baziliszkusztól nem falja fel az összes tojásokat. Ha jóllakott, ha pohosra telt a forró mérgekkel, szétköpi zöld nyálát a még homokban fekvő tojásokra. Felhasítja éles karmaival a vékony héjukat, hogy behatolhasson undok nyálkájára. S ha reggel felszáll a hajnali szél, különös hullámozást és életet lát a vékony burkok alatt, mintha ibolyaszín és nedveszöld fátlyak lengedeznének.

(Hanns Heinz Ewers: *Alraune*; Pajzs Elemér fordítása)

Más művekben a szörny szintén nem veszíti el szimbólumértékét, továbbra is a természetellenes gonoszság megszemélyesítője marad, ám egy lépcsőfokkal közelebb kerül hozzánk: konkrétta, megfoghatóvá, legyőzhetővé válik.

Ferde, keskeny pupillájú arany szeme pillantása megfogta Garth tekintetét. Garth dermedten igyekezett másfelé nézni. Nem sikerült. Szeme száraz lett, pislogni sem tudott. Tekintete a szörny tükörben látszó pofájára szegeződött. Fájdalom járta be Garth vörös szemét. Végül a szörny megmozdult, lábra emelkedett, és a varázs

² Kevésbé emélyítő módszert ajánl Albertus Magnus; ez azonban nem annyira hatásos, az eredmény csupán egy *pszeudo-baziliszkusztól* lesz, amivel legfeljebb érdekes bűvésztükköket végezhetünk. A *salvius* nevezetű fűfajtát kell friss ürülékben megrohasztani. Ha a művelet szigorúan laboratóriumi körülmények között folyik, a trágyából egy minibaziliszkusztól fog kikelni: apró, szárnyas kígyóféle, madárlábakkal és rigófarokkal. Felnevelni nem érdemes, sokkal célszerűbb, ha elevenen elhamvasztjuk. Az így kapott port nyílt tűzbe vetve bármikor dobhártyarepesztő mennydörgést idézhetünk elő; ha pedig lámpaalajba keverve elégetjük, az egész házunk meg fog telni kis kígyószellemekkel. Ez utóbbi mutatvány gyakorlati haszna némileg kétséges, bár a szellemektől szerencsére nyomban meg lehet szabadulni, ha elfűjük a lámpást. Albertus Magnus szerényen megjegyzi, hogy *ő maga részéről több ízben elvégezte a kísérletet*, minden esetben sikerrel.

megettört. Garth lehunyta a szemét, és szorosan csukva tartotta attól való féltében, hogy tekintete ismét találkozhat azzal a vést hozó pillantással.

Csukott szemmel is tisztán fel tudta idézni a baziliszkus szemét; azokhoz a szörnyű sárga, mély és hipnotikus erejű, a tudás aurájával színezett gömbökhöz még hasonlót se látott eddig. Ez a szempár maga volt az időtlen gonoszság, a testet öltött, hátborzongatóan vészterhes intelligencia. Nézése a kígyók és gyíkok könyörtelen, merev és teljesen érzélem nélküli tekintete volt – teljesen érthetően, hiszen a baziliszkus is gyík. Csak egy gyík, biztatta magát Garth.

(Lawrence Watt-Evans: *A baziliszkus hatalma*; Novák Csanád fordítása)

A romantikának az ósdi tradíciók bálványait halomra döntögető hevületében a baziliszkus igen különös metamorfózison esik át: pozitív értékek hordozójává nemesül. 1820-ban Shelley, az ifjú angol költő tüzes szavakkal köszönti a nápolyi alkotmányos forradalmat, s így biztatja további cselekvésre a délolasz népet:

Legyél olyan, mint a fenséges baziliszkus: jeltelen sebbel öld meg ellenségedet! Tekinteted emeld az Elnyomásra, míg az – megrettenvén az iszonyú veszélytől – le nem menekül a földkerekség színéről! Ne félj, ne remegjen pusztító pillantásod – mert csak a rabszolga gyöngül el tőle, ha farkasszemet néz zsarnokával; a szabad embert erősebbé teszi!

(Percy Bysshe Shelley: *Óda Nápolyhoz*; a szerző prózafordítása³)

Végül pedig olyan művet is találunk, amelyben az író minden jelképes-mitikus vonásától megfosztja a baziliszkust, s egyszerű, bár veszedelmes állatfajtavá fokozza le.

Kicsivel odébb a parton két baziliszkus marakodott, mohón faltak valami felismerhetetlen hústömeget, fekete farkukkal vadul csapkodva. Ostoros Varjú tisztán látta vörös pikkelyekkel borított hátukon a gennyedző csonkokat, ahol az ogárok visszanyesték a szárnyaikat. Annnyira belefeledkezett a megnyomorított szörnyek bámulásába – valóban tiszteletet parancsoló látványt nyújtottak tüskézett térdükkel, kígyónyakukkal és a homlokukból előmeredő, csavart szarvakkal –, hogy tekintete kis híján elsiklott a dűnék fedezékében lapuló férfialak fölött, aki a homokban térdelve valami nagybajfajta holminak az elásásával foglalatoskodott.

(A. A. Attanasio: *A Sötét Part*; a szerző fordítása)

Attanasio regényében a baziliszkusok a portyázó ogárok rabszolgabátárjait húzzák, s gazdáik még az emberi hang utálatára is betanították őket; ha valaki mukkanni mer az eleven árucikkek közül, dühükben jól elpáholják a farkukkal az egész rakományt.

A testet öltött ösgonoszból tehát előbb a forradalmi ébredés szimbóluma lett, majd közönséges igavonó barom, mely egyúttal fegyelmező eszközül is szolgál.

Sic transit gloria mundi: így múlik el a világ dicsősége...

11. A MAGYARORSZÁGI BESZÉLŐ BAZILISZKUSZRÓL

A középkori Magyarország aránylag keveset szenvedett a kóbor baziliszkusok garázdálkodásától. Ennek valószínűleg az lehetett az oka, hogy a magyar néphit ismerte ugyan a *kígyókirály* alakját, de bölcs és jóindulatú lénynek tartotta, aki összeragasztgatja nyálával a balesetet szenvedett kisgyermeket, s ha szívességet tesz nekik, gyógyerejű bűvös követ öklendez ki jutalmul. Ez a kép nemigen illett a gonosz, rontó hatalmú baziliszkuszra, amely csak a kereszténységgel vonult be hiedelemvilágunkba, az összes hozzá társított képzetrel együtt. Ebből következik, hogy a régi magyar írástudók ugyan gyakran példálózhatnak vele, főleg a hitvitázó paszkvillusokban; színről színre azonban ritkán jelenik meg, s akkor is elég vérszegényen, mint valami vallásos tandráma eleven erkölcsi példázata. Egy ilyen esetről Miskolczi Gáspár emlékezik meg *Egy jeles Vad-Kert* című munkájában.

³ A versnek magyar műfordítása is létezik, bár meglehetősen középszerű munka, Gáspár Endre tollából. Sajnos, Gáspárnak a jelek szerint fogalma sem volt róla, mi fán terem az a baziliszkus; sikerült is az egész strófát bödőletesen félrefordítania. Ezért vagyok kénytelen Shelleyt saját szó szerinti nyersfordításomban idézni.

Krisztus Urunk születése után 1564. esztendőben Magyarországra rettenetes sereggel jöttek a Kígyók és a mezőben rakott búza-asztagokat egészen elborították. És mikor a kárvallott Gazdák az asztagokkal együtt őket meg akarnák égetni, az asztag teteiből közülök a legnagyobb Kígyó felemelvén fejét, azt mondotta az embereknek: „Meglássátok, hogy azt ne cselekedjétek, mert mi nem jöttünk magunktól, hanem Istentől küldöttünk a ti gabonátoknak megemésztésére.”

Hogy miféle ordas bűnökkel haragították meg ennyire szegény magyar szántóvetők a Mindenhatót, azt Miskolczi uram nem közli, mint ahogy az érintett gazdák válaszát sem. Feltehető, hogy korábbi vétkeiket újabakkal tetézték, amennyiben eleresztették a fülük mellett a figyelmeztetést, és csakazértis rágyújtották a tarlót a vegetáriánus kígyóbaziliskuszra és népes kíséretére.

Noha 1564 után további baziliskuszok nem mutatkoztak hazánkban – volt elég bajunk nélkülük is –, létezésükben a tudósaink továbbra sem kételkedtek. Igen nyomós érv szólt emellett, hiszen a Szentírás is említi őket, az pedig nem hazudhat. Igaz, egyes okvetlenkedők fölvetették az ötletet, hátha *kihaltak azóta*; a hivatalos biblíamagyarázók azonban ajkbiggyesztve félresöpörték ezt a hajánál fogva előráncigált ellenérvet. Ézsaiás próféta ugyanis, amikor a végítélet után bekövetkező paradicsomi állapotokat ecseteli, az alábbiakat mondja:

És gyönyörködik a csecsszopó a viperák lyukánál, és a csecstől elválasztott a basiliskus lyuka felett terjengeti kezét.

(Ézs. 11. 8.; Károli Gáspár fordítása)

Amiből egyértelműen kiviláglik, hogy Krisztus megvalósult országában is lesznek baziliskuszok, csak az ártó hatalmukat veszítik el. Kihalásról szó sem lehet.

12. AZ INDUS KÍGYÓKIRÁLYRÓL

A fentiek fényében igazán nem csodálkozhatunk rajta, hogy 1653-ban Apáczai Csere János, a kartéziánus természettudós a baziliskuszt is fölvette *Magyar Encyclopaediájába*, a csúszómászó állatok közé. Sőt, egy némely tulajdonságát egyetemlegesen átszármaztatta az összes mérges kígyóra, amelyekről a következő furcsaságokat állítja:

A kégyók a mezítelen embertől igen félnek, s azt semmiképpen meg nem marják, hanem csak a ruházatban levőt. A rutának illatját gyűlölik, minek okáért a menyét, velek akarván viaskodni, rutával erősíti meg magát. Az éhomra való ember nyálától meghal, mint valami méreggel. A nőstények kegyetlenek, nagyobbak és többig élők. Az asszonyokat inkább gyűlölik, mint a férfiakot. Egy nap s egy étszaka egész vénségeket egész fejektől fogva farkokig kiöltözik. [Vagyis vedléskor megfiatalodnak!] A háziak nem olyan ártalmasok, mindazáltal az ő természetek szerint iszonyú. Mindeneknek felette a fejére visel gondot; régi bőrét tavasszal vetkezi le; füleit a kedvetlen szóra bédugja, megsérült szemeit olasz köménnyel gyógyítja meg, a bűvös-bávosoktól megkurusoltathatik; ha egyszer marásával embert öl, soha többé a föld bé nem fogadja, úgyhogy csak egy likba is nem búhatik, hanem szüntelenül széllyel bujdosik.

(Magyar Encyclopaedia VII. XXXVIII. 36.)

Becsületére váljon a tudós férfiúnak: a legvadabb legendákat azért elhagyta, s magáról a baziliskusról már jóval visszafogottabban értekezik. „*A basiliscus*” – írja – „*süvöltésével minden kégyókat elűz, és csak szinte nézésével is megöl.*” Sziklák megrepsztéséről, lombhervasztó miazmáról, lándzsaszáron keresztül felszívódó méregről nem esik szó.

Apáczai szövegét olvasva nem tudom megállni, hogy ne tegyek egy röpke kitérőt távoli tájakra. Az indiai óriás kobra (*Naja hannah*) a világ legnagyobb mérgeskígyója; 3-4 méter hosszúra is megnő, s ha támadásra készülve felágaskodik, az ember melléig ér. Ilyenkor a holtra rémült szemtanúnak könnyen támadhat az a benyomása, hogy „fölegyenesedve” jár; fehér diadémot pedig kétségkívül visel, ha a kifeszített csuklyáján kirajzolódó „pápaszemet” nevezzük így. Nos, erről az állatról a századelőn egy művelt hindu a következőket mondta a világutazó Torrensnek:

Megjelent a ház közelében és füttyforma sziszegésére a legkülönbözőbb rejtekhelyekről 10-12 kígyó sietett elébe. A hatalmas kobra felegyenesedett, egy ideig mintha válogatott volna közülük, majd hirtelen megrohanta az egyiket és lenyelte.

(Tasnádi Kubacska András fordítása)

Kígyókirály?

13. A BÉCSI BAZILISZKUSZHÁZRÓL

Ha mi, magyarok nem is bővelkedünk baziliszkusztörténetekben, azért nem kell túl messzire mennünk értük: elegendő *átruccanni a szomszédba*. A legalaposabban dokumentált baziliszkuszmegfigyelés ugyanis egy vén bécsi házhoz fűződik, amely ma is áll, a Schönlaterngasse 7. szám alatt. A XIII. század elején pékség működött benne, bizonyos Martin Garhiesel mester vezetése alatt.

A nevezetes esetet számos forrásunk beszéli el, melyek általában egymásból merítettek, s ahol a sőtlan szöveg hagyomány ízehagyottnak tűnt, ott a közmondásosan élénk képzelőerővel megáldott bécsi nép ajkán élő mendemondákkal fűszerezték föl az alapanyagot. Ennek következtében a XVIII.-XIX. századra a történet annyi tarka népmesei elemmel dúsult fel, hogy bátran bekerülhetne a Grimm testvérek híres gyűjteményébe.

A magam részéről igyekeztem a legrégebb hozzáférhető forrásig visszanyúlni, amelyben az elbeszélést még nem torzította el túlzottan az évszázadok ráakodó hordaléka. Végül I. Ferdinánd német-római császár és magyar király udvari történetírójánál, Wolfgang Laziusnál lyukadtam ki, aki 1546-ban jelentette meg *Vienna Austriae* című művét – témánk szempontjából roppant stílszerűen Baselben, a baziliszkuszos városában. Alább következik a belőle vett szemelvény.

1212. június 26-án nagy láрма és zajongás hallatszott egy péknek a házából; összecsendült előtte a nép, nyargalvást megérkezett a városbíró is. Jelentették neki, mi történt. A pék szolgája vizet akart merni az udvaron levő kútból, de üres korsóval, nagy sikoltozással iramodott vissza. Eljajgatta, hogy a kútból szörnyű bűz áradt ki, majdnem elájult tőle, s a mélyben csodálatos fényeket és villogásokat látott – szinte halálra vált ijedtében. Egy bátor péklegény vállalta, hogy végére jár a dolognak. Égő fáklyával a kezében, kötéllel a derekán lebecsáttatta magát a kútba, de kiáltott is azon nyomban segítségért, és félhalott volt, amikor kihúzták. Nagy nehezen magához térítették, s irtózva, remegve hebegte el, hogy a kútban egy szörnyű állatot látott, iszonyat volt ránézni: mintha kakas, béka és kígyó összetétele lett volna, korona volt a fején, szeme rémesen villogott. Úgy érezte, hogy a szörnyeteg mérgező tekintetétől ereiben megfagy a vér, s a borzalmas bűztől megfullad, ha azonnal fel nem rántják.

(Ráth-Végh István fordítása)

A derék polgárok borzadva tanakodtak össze a hallatlan eseten; szerencsére azonban hamarosan megérkezett Heinrich Pollitzer bölcsészdoktor, aki felvilágosította őket, hogy a kútban bizony *egy baziliszkus* ütött tanyát. Mindjárt tanáccsal is szolgált az elpusztítására nézve: ereszkedjen le valaki az aknába egy tükörrel, és irányítsa vissza a szörnyre rontó tekintetét. Pollitzer a maga részéről a péklegényre gondolt, aki élénk tiltakozással fogadta az ötletet. A pékmester és a városbíró gyözködtek egy darabig, azután fölülkerekedett bennük a józan bécsi ész, és a kockázatos tükörmutatvány helyett sokkal praktikusabb megoldást választottak: *betemették a kutat*.

Eddig a történet, amelynek nevesített szereplői – Garhiesel mester és Pollitzer doktor – az okiratok tanúsága szerint létező, korabeli személyek voltak. Ez persze önmagában semmit sem bizonyít, és teljes joggal föl lehet vetni, hogy Lazius beszámolóját több mint háromszáz év választja el a benne leírt eseményektől – hitelessége tehát erősen kétségbe vonható.

Csak hogy a múlt században, a hajdani pékség ki tudja, hányadik átépítésekor, a kőművesek egy befalazott fülkét találtak az épület falában, s benne egy emléktáblát, a következő felirattal:

II. Frigyes császár uralkodása idején⁴ baziliszkus született a kakastól és ehhez a figurához hasonlított. A kutat, ahol ráakadtak, be kellett tömni, mert a mérgezett víztől sok ember pusztult el. Ez az épület kijavítottatott 1577-ben, Johann Spannring könyvkereskedő háziúr költségén.

(Tasnádi Kubacska András fordítása)

⁴ 1210-1250; az évszám tehát stimmel.

És ami a legfontosabb: a tábla mellett *ott volt a kővé vált baziliszkus, teljes életnagyságban, szárnyasan-koronásan.*

A mai napig megvan és megtekinthető.

14. A VALÓSÁGOSAN VALÓ BAZILISZKUSZOKRÓL

Hogy rögtön az elején kezdjem: a bécsi baziliszkus *sohasem volt élőlény.*

Eduard Suess osztrák geológus 1862-ben tüzetes vizsgálatnak vetette alá, és megállapította róla, hogy egyszerű *konkrécio*, groteszk formájú kőzetgumó, ami természetes úton keletkezik a bécsi altalaj agyagrétegei között itt-ott meghúzódó homokpadokban. A természet képzeletébresztő munkáját jelen esetben szorgos emberi kezek is támogatták, amennyiben az anatómiailag megfelelő helyekre csőrt, koronát és kígyófarkat mesterkedtek.

Másrészt viszont senki nem állította, hogy ez a kődarab maga a baziliszkus volna; a felirat is csak annyit mond, hogy *hasonlatos hozzá.* Az eredeti baziliszkus ott maradt a betemetett kútban, hiszen a péklegénynek – mint olvashattuk – esze ágában sem volt tükörrel fölszerelve visszamászni hozzá; ilyen hőstettet csak a kései, népmesévé fajzott feldolgozások tulajdonítanak a „bátor Hansnak”, akinek Laziusnál még neve sincs. És még ha meg is cselekedte volna, a kokatrix akkor sem kövesül meg a saját visszavert tekintetétől, hanem egyszerűen beledöglik. Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy – ellentétben a fantasy-regények lapjaira átszármazott rokonaival – a történeti baziliszkus pillantása nem kővé változtatott, hanem mérgezéssel ölt. Ezenkívül a jelenléte búzzal, miazmával és általános döghalállal járt, ami a bécsi esetben tökéletesen egyezni látszik.

Sajnos, Suessnek erre is van válasza. A baziliszkus alakú kődarab föltétlenül egy közrezárt homokrétegből való, márpedig ezekben általában nagy mennyiségű *kénhidrogéngáz* szokott megrekedni. Ha a XIII. századi kútások balszerencséjükre belefűrtak egy ilyen homokpadba, s a kút fala egyszerre csak átszakadt a nyomástól, lett ott bőven bűdösség is, miazma is pillanatok alatt. Ami pedig magát a szörnyet illeti, azt kizárólag a péklegény látta, bizonytalan fáklyafényben, mérges gázoktól fuldokolva. Ennyi lenne a valóság; a többi tessék hozzáképzelné, mint ahogy a derék bécsiek is megcselekedték.

Hasonló módon adható magyarázat a cikkünkben felsorolt többi talányos esetre. Észak-Afrikában valóban honos néhány rendkívül veszélyes kígyófajta; egyáltalán nem meselény például az *áspiskígyó*, amelynek a marása valóban végez egy kifejlett lóval, ha nem is a lándzsaszáron és a lovason át. A szintén ezen a tájon élő szarvasvipera csökevényes szaruképződményt szokott viselni a homlokán, amit kis jóakarattal koronának is titulálhatunk. És nem egy ilyen kígyó tud fára mászni; úgyhogy Ailianosz lombok közül lepotyogó zarándokának az esete sem lehetetlenség, ha leszámítjuk belőle a messziről jött szemtanú által hozzáköltött körítést.

Ami a kokatrixeket illeti: mint minden háziasított állatfajnál, a csirkénél is viszonylag gyakran lép föl *degeneráció*. A kettőnél több lábbal születő baromfi korántsem ritkaság; mint ahogy az sem, hogy egy nőstény állaton kifejlődjene a hímekre jellemző ivari jegyek (taréj, sarkantyú), vagy hogy egy tyúk rendellenes külsejű tojást rakjon. Ezzel kapcsolatban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a középkori háztájiba még a városokban is eléggé szabad bejárása volt a vadon élő állatoknak, és ha például egy sikló a trágyadombra rakta a tojásait, azokból bizony a megfelelő idő elteltével kígyók keltek ki. Tegyük még hozzá egy-két olyan élőlényt, ami ártalmatlan ugyan, ám annál meghökkentőbb külsejű, s a régiek jártukban-keltükben aránylag ritkán találtak vele. Igen valószínű, hogy a baziliszkusmeséken nevelkedett római légionárius holtra rémült, ha messzi tájakra vetődve megpillantott egy *tobzskát* vagy egy *kaméleont*.

És mielőtt szigorú ítéletet mondanánk fölötte, gondoljunk csak arra, hogy hány mai embert fog el teljesen alaptalan és irracionális irtózat egy békés vízisikló láttán...

15. APPENDIX I: A BAZILISZKUSZASSZONYOKRÓL

Minden színvonalú intrikus ösképe, az egyszerre gyűlöletes és bámulatos III. Richárd – egyelőre még csak Gloucester hercege – Shakespeare szerint igen rendhagyó alkalmat választ, hogy udvarolni kezdjen Lady Anne Warwicknak. Akkor toppan ugyanis elé gáláns ajánlattal, amikor a hölgy éppen apósa, VI. Henrik király holttestét kíséri a temetésre. A vakmerő vállalkozás báját tovább fokozza, hogy a széptevő egyrészt fertelmesen rút, másrészt *ő ölette meg a királyt*. Aligha vehetjük hát zokon Lady Anne-től, hogy elég gorombán válaszol a szerelmes közeledésre.

GLOSTER

Szemed, édes hölgy, megfertőzött engem.

ANNA

Bár kígyó lenne, hogy halálra marjon!

(III. Richárd, I. 2.; Vas István fordítása)

Az eredetiben Lady Anne némileg erőteljesebb kifejezést használ, amelynek hű átültetésétől a fordító – mivel magyarul elég nehéz lett volna beletörni a verslábba – eltekintett: „*Would they were basilisks, to strike thee dead!*” A hölgy nem kígyót, hanem baziliszkuszt emleget hát; s nyomaték gyanánt *leköpi* udvarlóját.

Lady Anne kívánsága, amely egy csapásra megoldaná a drámai bonyodalmat, jámbor óhaj marad csupán. A püpos herceg csöppet sem zavartatja magát a sértésektől, hamarosan elhódítja a kezét, majd mint kiszolgált szerszámot, őt is Henrik után küldi. Pedig a hölgy gyilkos elképzelése a korfelfogás szerint *egyáltalán nem lett volna képtelenség*; csupán egy *baziliszkuszaszony* kellett volna hozzá.

Baziliszkuszaszony alatt nem nőtény baziliszkuszt kell érteni – hiszen, mint fentebb már kifejtettük, a baziliszkusznak nincs nemük. Ellenben még a reneszánsz idején is széles körökben uralkodó elképzelés volt, hogy egyes népeknél a nők – akárcsak a baziliszkusok – *a puszta tekintetükkel ölni tudnak*.

Agrippa von Nettesheim, a mágus hírében álló humanista, akit igazán nem nevezhetünk sem ostobának, sem műveletlennek, 1531-ben a következőket írja erről:

De a szem kipárolgásában is nagy erő rejtezik ám! Mindent, ami a közelében van, megbabonázhat és megfertőzhet – a baziliszkus vagy a katablepa például embert tud ölni a tekintetével, némelyik szkíta és az illírek és triballusok földjén élő asszony pedig el tudja emészteni azt, akire haraggal néz.

(De occulta philosophia I. 65.; Magyar László András fordítása)

Ezek szerint Lady Anne-nek az volt a balszerencséje, hogy nem a mai Jugoszlávia területén született; ez esetben ugyanis valóra tudta volna váltani fenyegetését.

Agrippának azonban, minden humanista műveltsége dacára, szemére hányható, hogy kissé idejétmúlt adatok alapján nyilatkozik. Az ő korában ugyanis az időközben szlávra vedlett, török elnyomás alatt sínylő Balkánon már mutatónak sem akadt olyan ember, aki illír nyelven beszélt volna; nem is beszélve a thrák triballusokról, akiket már az ókori Sztrabón is a kihalt népek között tartott számon. A nettesheimi mágus jobban tette volna, ha újabb keletű forrámunkákat forgat, így például Sir John Mandeville útleírását, aki a XIV. század derekán kinyomozta, hogy a baziliszkuszaszonyok *János pap legendás országába* költöztek, az Indiai-óceán egyik szigetére. Emellett egy érdekes testi sajátosságukra is felhívja a figyelmet, amely mindeddig említetlen maradt; valószínűleg azért, mert a korábbi szerzők hallomásból dolgoztak, ellentétben Sir Johnnal, aki *személyesen is találkozott* a szóban forgó hölgyekkel.

Van egy másik sziget észak felé az Óceánban, ahol igen kegyetlen és igen gonosz természetű asszonyok élnek. A szemük helyén drágakövek vannak. És ezek olyanfajta, hogy ha haragosan néznek akármely férfire, nyomban agyonsújtják őt a tekintetükkel, ahogy a baziliszkus teszi.

(Sir John Mandeville utazásai XXXI.; a szerző fordítása)

Maga Sir John nem esett áldozatul a drágaköszemű asszonyságoknak, akár azért, mert óvakodott felidegesíteni őket, akár azért, mert Liège városában, ahol koholt útirajzai íródtak, erre nem volt alkalma.

Mint láthattuk, a baziliszkus létezésében a XVIII. század végéig rendületlenül hittek az emberek, a Bibliát citálva bizonyosság gyanánt. A baziliszkuszaszonyok dolgában viszont a régi szerzők tekintélye hamarabb hódolt be a józan racionalitásnak; Agrippa volt az egyik utolsó prókátoruk.

Elvégre – érveltek a kaján kritikusok – az olyan közösség, ahol a dühös nők a szemük villanásával gyilkolni tudnak, pár esztendő leforgása alatt *kihalna*.

16. APPENDIX II.: A KATABLEPASRÓL

Az imént citált Agrippa-idézetben a figyelmes olvasónak szemet szúrhatott, hogy a nettesheimi mágus a baziliszkusszal egy lélegzetre emlegetett egy másik lényt is, amely szintén a tekintetével öl: a „*katablepát*”. Hát ez meg miféle szerzet?

Igensak furcsa. A neve görögül „*lefelé nézőt*” jelent; Plinius így ír róla:

Közepes nagyságú, lomha járású vad. Rendkívül súlyos a feje, csak ügyvel-bajjal tudja cipelni; mindig földig görnyed. Ha nem így járna, elpusztítaná az egész emberi nemet, mert aki megpillantja a szemét, azonmód meghal.

(Historia Naturalis VIII. 32.; Scholz László fordítása)

Jóval később, a XIV. században Manuél Philész, a tudós bizánci természetbúvár valamivel bővebben, *versbe szedve* is bemutatta ezt a csudalényt:

*Mondják, van egy nagy elriasztó szörnyeteg,
Nem szült vadabbat még a távol Libia,
A termete a bős bikához mérhető,
Oroszlánnak van ily szilaj tekintete.
Szemöldökének szőre sűrű rőt bozót,
Szürös szemével, mely kicsiny, mint borjúé,
Az ég felé ő semmiképp se néz soha,
Hanem csupán a földre bámul ostobán.
Nevezetik e nagy barom Sunyitrinak⁵.
Egy irgalmatlan nagy dudor feszül fején,
A szőr sörényként homlokára ráborul.
Megpillantása már halálos rémület,
És reszket az, ki arra jár, amerre ő.
Az étele sok mérgező bolond gyökér,
Mit más vadállat illetetlen otthagyt,
Megérintésük ártalom, halált hozó.
E szörnyszülött felöklelőn sunyít feléd,
Az üstökét ijesztgetően lengeti,
Vadkan gyanánt a szőre felborzoltan áll,
És óriási szája tátva ellened.
Torkának undok dögletes lehellete
Nehézságú és vad morgással árad az,
E rémes ajk, ha élőlényre ráharap,
Az átkos véget ér, és hirtelen zuhan
A kínhalálnak értelmetlen mélyibe.*

(Az állatok természetéről; Karsay Orsolya fordítása)

A baziliszkus egy titokzatos rokonával van tehát dolgunk, amelyik tunyább és talán kevésbé rosszindulatú nála. Ettől eltekintve sem a pliniusi, sem a philészi szövegből nem tudunk meg sokat róla, még az sem derül ki, hogy az állatok melyik nemébe tartozik: hüllő-e vagy emlős?

Szerencsére a *keresztény hagiográfia* kisegít minket a kínzó bizonytalanságból. Az egyházatyák ugyanis az antik világ mitikus szörnyeit egyetemlegesen megtették démonoknak, tagadhatatlanul lekiismeretes munkát végezvén: a közsímbetebb kentaurók, szirének, faunok stb. mellett nem hagyták ki a katablepasokat sem.

Tudnivaló, hogy a démonok legnagyobb zsinatolására akkor került sor a világtörténelemben, amikor összegyűltek az egyiptomi sivatagban Remete Szent Antal megkísértésére, hálás témát biztosítva ezzel Boschnak, Grünewaldnak és a késő utókor többi groteszkbe hajló festőművészenek. A tudós Szent Hieronymus aprólékos beszámolót hagyott ránk a jeles eseményről, precíz lajstromba szedve az összes jelenlévő alvilági rondaságot. Ezt sajnos a legsúlyosabb fajtájú keresztény moralizálással fűszerezte, amely szövegét a mai olvasó számára teljesen

⁵ Eredetiben hagyományhíven *katablepas*. Hogy Karsay Orsolya milyen megfontolások alapján döntött ezen érdekes magyarított névalak mellett, megfejthetetlen talány számomra.

élvezhetetlenné teszi. Szerencsére Gustave Flaubert, a híres francia író a múlt században készített belőle egy rendkívül eredeti átiratot, a teológiai vadhajtásokat sorra lenyegesetve, csak a fantázia bizarr tobzódását hagyva meg. Ebből idézek az alábbiakban.

A katablepas Hieronymus szerint elég lustán cammogott, csak az utolsó démonfattyak között ért oda Szent Antalhoz; leírását olvasva azonban ezen nem is csodálkozhatunk.

A Catoblepas fekete bivaly, disznófeje egészen a földig lóg, s vállával csak egy vékony, hosszú nyak köti össze, mely petyhüdt is, mint a tömlő. Elnyúlik a földön, s lába eltűnik a sörtés szőrzet alatt, mely arcát borítja.

– Kövér vagyok, szomorú és barátságtalan, s örökké azzal vagyok elfoglalva, hogy hasamon érezzem az iszap melegét.

– Koponyám oly súlyos, hogy lehetetlen felemelnem. Csak lassacskán hengergetem magam körül. Szám kitátom, s nyelvemmel a leheletemtől harmatos mérges füveket tépkedem. Egyszer saját patámat ettem meg, anélkül, hogy észrevettem volna.

– Antal, még senki sem látta a szememet, vagy aki látta, meghalt. Ha felnyitnám szemhéjamat – rózsaszín és duzzadt szemhéjamat –, nyomban meghalnál.

(Szent Antal megkísértése; Tellér Gyula fordítása)

Magától értetődik, hogy a katablepas *a restség bűnének* jelképeként vonult be a keresztény szimbolikába. Képi ábrázolását tudomásom szerint sohasem kísérelték meg; pedig Hieronymus rendkívül életszerű, testközeli fogalmazásban mutatta be, ami élesen elüt a szokásos, sztereotip démonleírásoktól. Az embernek óhatatlanul az a benyomása támad, hogy az összöveg szerzője valami ismeretlen állatot láthatott: nagytestűt és lomhát, szőrös, busa fejjel, ráncos bőrlebernyegekkal a nyaka körül. Érthetetlen volt, hogy ez a különös jószág miért jár folyton lehajtott fővel; nyilván *túl nehéz neki*, nem bírja fölemelni. És vajon miért alkotta meg őt így a Mindenható? A középkori gondolkodás tekervényes ösvényeit követve kézenfekvő a válasz: csakis azért, *mert ha fel tudna tekinteni, valami nagy-nagy szörnyűség következne be.*

Georges Cuvier, a XIX. század elejének zseniális természettudósa, akiben ma az őslénytan megalapítóját tiszteljük, a zoológus szemével tanulmányozta át a katablepasról szóló régi híradásokat, és kissé bizarr, de kétségtelenül logikus konklúzióra jutott.

Eszerint a napszúrástól és a hosszas böjtöléstől kótyagos fejű aszkétaszent egy jámboran kérődző, mélabús pofájú *gnúval* társalkodott a pusztában.

VÉGE

kiadatlan cikk
kézirat kelte: 1999. június